

Egedy Gergely¹

Szabadság és/vagy „magyar érdek”? Asbóth János válasza

Vajon segíti vagy épp akadályozza a szabadságjogok lehető legszélesebb körű intézményesítése és maximális tiszteletben tartása a nemzet közösségét közép-pontba állító politikát? Erre a kérdésre valószínűleg nincs fekete-fehér alapú válasz, de érdemes eltűnődni rajta, hiszen történelmünkben ez a dilemma szinte menetrendszerűen újra és újra felmerült.

A szabadság megítélése, az egyenlőséghez, a nemzethez és a többi politikai értékhez való viszonya a nyugati gondolkodásban mindig is megkülönböztetett szerepet kapott. Egy politikai közösség minőségét az általa biztosított szabadság mértéke alapvetően meghatározza – hangsúlyozza joggal a politikai értékeket vizsgálva Balázs Zoltán.² Természetesnek tekinthetjük ezért, hogy az a politikai gondolkodó, Asbóth János, aki az 1867-es kiegyezés utáni Magyarországon elsőként vállalkozott egy tudatosan konzervatív program kidolgozására, már pályafutásának első szakaszában szembesült a szabadság értékelésének dilemmájával. 1872-ben ennek egy önálló monográfiát is szentelt, de a kérdésre később is visszatért, álláspontját több vonatkozásban módosítva, a szabadság iránti tiszteletét azonban megőrizve. Az alábbiakban először *A szabadság* című művében (1872) képviselt felfogását szeretném körvonalazni, majd pedig – a sokat emlegetett „konzervatív fordulatának” fényében – azt vizsgálom meg, hogy miként módosította a szabadságról alkotott felfogását legismertebb munkájában, az 1875-ben publikált *Magyar conservatív politikában*.

John Stuart Mill hatása

Szabadságkoncepciójának kidolgozásában Asbóth az 1870-es évek elején leginkább az angol alkotmányos hagyományra épített, elsősorban John Stuart Mill

¹ Egyetemi tanár, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék. Kapcsolat: egedy.gergely@uni-nke.hu.

² Balázs Zoltán: *Politikai értékelmélet*. Budapest, L'Harmattan, 2007. 51.

munkásságára. A kiegyezéskori Magyarországon Mill nagyon népszerűvé vált, mivel a felfogását jól össze lehetett egyeztetni a nemzeti liberalizmus uralkodó paradigmájával. Emlékeztet, hogy Mill 1859-ben publikálta nevezetes tanulmányát a szabadságról, amely magyarul is viszonylag gyorsan, már 1867-ben megjelent, Kállay Béni fordításában.³ E helyütt aligha szükséges részletesebben vizsgálni Mill széles körben ismert felfogását, elég arra emlékeztetni, hogy a neves angol gondolkodó nem általában az akarat szabadságának a kérdésével foglalkozott, hanem azt vizsgálta, hogy a társadalom és az állam milyen hatalmat gyakorolhat az egyén felett. Meg volt győződve arról, hogy az individuumot senki sem foszthatja meg a gondolati és cselekvési szabadságától, annál is kevésbé, mert a történelem azt bizonyítja, hogy a fejlődéshez nélkülözhetetlen az egyén autonómiájának tisztelete.⁴

Az egyén szabadsága az elsődleges, mert az állam és a társadalom egyaránt az egyes emberre épül – ekként foglалható össze Asbóthnak *A szabadságban* kifejtett, Millével lényegében megegyező álláspontja. A szabadságvágy pedig az ember legbelső természetében gyökerezik – hangsúlyozza, ebből arra következtetve, hogy az akarat természeti jelenség; ezért nem is lehet teljesen szabad, hiszen külső tényezők befolyásolják. „Akaratunk követhetése” viszont „követelménye természetünknek” – állítja.⁵ A teológiai kérdések hosszas boncolgatása helyett ő is a közéletre összpontosítja figyelmét, ám ezt – e tekintetben Millet ellentétben – kifejezetten történeti megközelítésbe ágyazza. A történeti dimenzió beemelése árnyaltabbá teszi elemzését, a „szabadság fejlődésében” viszont, vitatható módon, túlságosan nagy szerepet tulajdonít a földrajzi-klimatikus tényezőknek, már-már a földrajzi determinizmus érzetét ébresztve fel e sorok szerzőjében.⁶

A 19. század első felében kristályosodott ki az a gyakran „modernként” is jellemzett felfogás, amely a szabadság lényegi elemének tartotta az egyetemesiséget és az oszthatatlanságot – erre az előfeltevésre építette Asbóth is munkájában az érvelését. A többség akaratának az érvényesülése önmagában még távol áll attól, hogy szabadságot jelentsen – figyelmeztet, szabadság tehát kizárólag

³ Kállay Béni: *A szabadságról. Előszó Stuart János Mill művéhez*. Pest, Ráth Mór, 1867 (új kiadás: Budapest, Holnap, 1993). Jegyezzük meg, hogy Asbóth barátját, Kállayt 1882-ben az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzügyminiszterévé is kinevezték.

⁴ A tanulmányban Mill új fordítását használtam: John Stuart Mill: *A szabadságról*. Pap Mária ford. Budapest, Századvég, 1994. Millhez részletesebben lásd Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris, 2003. 193–194.

⁵ Asbóth János: *A szabadság*. Pest, Ráth Mór, 1872. 99.

⁶ Asbóth (1872): i. m. 11–55. E meggyőződését – munkájának a legkevésbé időtálló részét – az első rész első könyvében fejt ki részletesen. A konklúziója: „Az Európán kívüli cultur-országokban az összes természeti erőket oda látjuk hatni, hogy uralomra segítsék a phantasiát, elnyomják a büszke erőérzetet, a függésnek, a szolgaságnak áldozatává tegyék az embert.” Asbóth (1872): i. m. 54.

akkor jöhet létre, ha a többség tiszteletben tart olyan értékeket is, amelyeket nem oszt.⁷ Kifejezetten utal arra, hogy a szabadságnak a demokráciát is korlátoznia kell, annál is inkább, mert „nincs rettentőbb zsarnokság, mint amelyet a nép gyakorol”. Mill felfogásával összhangban tehát Asbóth is arra a sarkalatos következtetésre jut, hogy amíg a közösség minden egyes tagja nem szabad, addig szó sem lehet szabadságról.⁸ Ebből fakadóan önmagában sem a képviseleti rendszer, a parlamentarizmus, sem pedig a „tisztá demokrácia” nem azonos a szabadsággal.

Hol húzódnak a szabadság határai?

A szükség szerint erősebb kontrollt is elfogadni kész konzervatív gondolkodással ellentétben 1872-ben Asbóth még úgy látta, hogy az egyén cselekvési szabadságának nem lehet más korlátja, mint az, hogy másoknak nem árthat. Erre tekintettel a következőképp definiálta a szabadságot: „A szabadság biztosítása minden egyes azon jogának, hogy tulajdonait, erőit, képességeit fejlessze s növecsse, hajlamait kövesse addig a határig, míg más egyesnek ugyanezen jogát (azaz ismét magát a szabadságot) nem csorbítja”.⁹

De hol van ez a határ? Milyen korlátok fogadhatók el? Asbóth szerint egyetlen egy. Mégpedig az a korlát, fejt ki, amelyet a szabadság állít maga elé az egyesnek „általános értelemben” vett szabadságával szemben. S ez pedig nem lehet egyéb, mint maga a szabadság: a többiek ugyanolyan joga a szabadságra. A társadalom tehát csak azért állíthat korlátot, s ez egyúttal kötelessége is, hogy a szabadság „bitorlását” megakadályozza. Érdemes megjegyezni, ekkor még Asbóth olyannyira elzárkózott a szabadság korlátozásától, hogy e ponton még magával Millel is vitába szállt, aki több korlátot is kész volt elfogadni. (A fordításához írt

⁷ Asbóth (1872): i. m. 80–81. A szabadságnak tehát „a többségi akaraton kívül álló valaminek, evvel szemben abszolút valaminek kell lenni” – írja.

⁸ Asbóth (1872): i. m. 79.

⁹ Asbóth (1872): i. m. 84. Említsük meg, hogy az Asbóth által nagy tisztelettel övezett, noha később sűrűn bíralt idősebb kortárs, Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című nevezetes munkájában (1851, 1854) a következő meghatározást adja a szabadságról. „A szabadság azon állapot, melyben az ember mind saját tehetségeit, mind az őt környező természet erőit a lehetőség határai között, maga által választott célok elérésére használhatja.” Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. 3. kiadás. Budapest, Ráth Mór, 1885. 48. Eötvös a szabadságot, amint arra a munkásságát elemző Gángó Gábor rámutat, „mindenekelőtt lehetőségként, az erők szabadon választott tevékenységek során való kibontakoztatásaként értelmezi”, a szabad választást hangsúlyozva. „Érveiben – fűzi hozzá – Wilhelm von Humboldt nézeteit fedezhetjük fel”. Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, Argumentum, 2006. 146. Eötvös és Asbóth szellemi kapcsolatához: Gángó Gábor: Asbóth János és Eötvös József. *Világosság*, 36. (1995), 8–9. 93–109.

terjedelmes – önálló esszét alkotó – előszavában Kállay is úgy vélte, „Mill talán kelletténél több kivételt tesz.”¹⁰ Természetesen megkérdőjelezhető ez az igen-csak tág keretet szabó álláspont, hiszen joggal hangsúlyozza a konzervatív James Fitzjames Stephen, aki Asbóth munkájával csaknem egyidőben, 1873-ban jelentette meg *Szabadság, egyenlőség, testvériség* című könyvét, hogy valójában ropant kevés kérdésben cselekedhetünk másokat egyáltalán nem érintő módon.¹¹ Stephennel ebben egyetértve is oszthatjuk viszont Asbóthnak (és Kállaynak) azt az álláspontját, miszerint nincs igaza Millnek abban, hogy gyámkodás céljából a „kiskorú” népek szabadságát a műveltebbek korlátozhatják.¹²

Az „egyéni eszme” szerepe

A *szabadság* című művében Asbóth abból a feltételezésből indul ki, hogy a szabadsághoz elengedhetetlen az „egyéni eszme” létrejötte, ezt pedig elsőként a történelemben a monoteizmust elfogadó ókori zsidóság teremtette meg.¹³ Érvelése szerint az antik világ, a széles körben osztott közvélekedéssel ellentétben, nem ismerte az egyén szabadságát. Ez magyarázza, hogy a görög-római világ „roskadni indult fényének és nagyságának tetőpontján”. És amint a görög-római világban szinte minden az egyéniség tisztelete ellen hatott, a zsidó világban szinte minden támogatta azt – írja. Ennek fényében hangsúlyozza a jeles gondolkodó: „A zsidóságnak világhistóriai jelentősége mind a mai napig még távolról sincs kellőleg méltányolva”.¹⁴ Az individuális szabadság eszméjét a zsidó gyökerekből táplálkozó kereszténység vitte át az antik világba, egy drámaian küzdelmes és elhúzódó folyamat keretében A késő Római Birodalom végül belátta, hogy szüksége van a kereszténységre, mert saját maga nem tudja létrehozni a szabadság eszméjét, ami nélkül pedig, erről meg volt mélyen győződve Asbóth, nincs és nem is képzelhető el fejlődés. Elvi jelleggel szögezi le A *szabadság* hasábjain, hogy a „fejlődés folytonosságát” kizárólag a szabadság tudja biztosítani.

Ha röviden jellemezni akarjuk Asbóth szabadságfelfogását, azt mondhatjuk, Isaiah Berlin klasszikus terminológiáját alkalmazva, hogy ő az úgynevezett „negatív szabadságban” gondolkodott, vagyis a szabadságot úgy értelmezte, mint

¹⁰ Kállay (1867): i. m. 76. De annyit ő is elismer, hogy „az egyesek teljes cselekvési korlátatlansága a társadalmi létet lehetetlenné tenné”. Kállay (1867): i. m. 66.

¹¹ James Fitzjames Stephen: *Szabadság, egyenlőség, testvériség*. Pető Zoltán ford. Budapest, Századvég, 2019. 44.

¹² Mill (1994): i. m. 18–19.

¹³ Ehhez részletesebben lásd Egedy Gergely: Asbóth János az egyéni szabadság zsidó hagyományáról. *Magyar Szemle*, 30. (2021), 1–2. 33–46.

¹⁴ Asbóth (1872): i. m. 161.

a mások kényszerítő beavatkozásától való mentességet. Vagyis nem a hatalom gyakorlásában való aktív részvételre gondolt, amit „pozitív szabadságként” szoktak leírni.¹⁵ E distinkció már az Asbóth által is idézett Benjamin Constant francia gondolkodónál megjelent, aki 1819-ben megkülönböztette a „régiek” és a „moderneket” szabadságfelfogását, mégpedig a következő módon: „Mi már nem élvezhetjük az ókoriak szabadságát, amelynek lényege a kollektív hatalomban való tevékeny és állandó részvétel volt. A mi szabadságunknak a magánélet békés élvezetében kell állnia” – fejtette ki Constant.¹⁶ Asbóth ezzel teljesen egyetértett: „a mit az antik világ szabadság alatt értett, annak semmi köze sincs a mi polgári szabadságunkhoz; az, hogy az egyes ember mindenét az államnak alárendelni tartozott, előttük kétséget sem szenvedett” – olvashatjuk nála.¹⁷ A polgári szabadság fogalma az állammal szembeni „védelemre” utalt.

Bár Asbóth a századára jellemző optimizmussal bízott abban, hogy az általa természeti jelenséggént felfogott szabadság folyamatosan terjed majd, gondolkodása néhány fontos vonatkozásban már ekkor is összhangban állt a konzervatív szemlélettel. E körben említhetjük azt az erősen hangsúlyozott meggyőződését, miszerint az emberiség semmilyen eleve megszabott „eszményi célt” nem követ – a szabadságét sem. (Joggal fűzi hozzá, hogy az emberiség végcéljáról alkotott teóriák mindig „csupán csak az abszolutizmus vagy a korlátlan állameszme szolgálatában hozattak fel.”¹⁸) „Nekünk tagadnunk kell minden eleve felállított eszményi célt” – szögezi le, nem a történelem végcélja tehát a szabadság sem. Jó realitásérzékkel számolt azzal is, hogy a szabadságnak két ellensége van: azok, akik el akarják nyomni, és azok is, akik „mesterségesen siettetni akarják”.¹⁹ A hirtelen, radikális változtatások idegenek a konzervatívoktól.

A szabadság értéke a nemzeti politikában

Az 1867-es kiegyezés után kialakított rendszerben csalódva, az „Andrássy-korszak” hibáit és vétkeit a liberalizmusnak tulajdonítva, Asbóth egyértelműen a konzervativizmus felé fordult, s ennek a programját össze is foglalta *Magyar*

¹⁵ Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Erős Ferenc, Berényi Gábor ford. Budapest, Európa, 1990.

¹⁶ Benjamin Constant: *A régiek és a moderneket szabadsága*. Ludassy Mária ford. Budapest, Atlantisz, 1997. 239. Tallár Ferenc ennek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a korlátok hiányaként értelmezett negatív szabadságfogalomban „az egyén már eleve [...] szabadként van tételezve”. Tallár Ferenc: *A szabadság és az európai tradíció*. Budapest, Atlantisz, 1999. 14.

¹⁷ Asbóth (1872): i. m. 126.

¹⁸ Asbóth (1872): i. m. 108. Ehhez kapcsolódóan, ugyancsak konzervatív módon kifejti: az ember természete nem változik, az ember mint etikai lény nem lett sem jobb, sem rosszabb az idők folyamán.

¹⁹ Asbóth (1872): i. m. 2.

conservatív politika című művében. Ez, érthető módon, a szabadság interpretációjára is hatással volt, s a korábban kidolgozott koncepciójához képest jelentős hangsúlyeltolódásokat hozott, szoros összefüggésben a mű alaphangját megadó éles liberalizmuskritikával. 1875-ös művének a kulcsfogalma a „magyar érdek” – s azt látjuk, hogy ennek rendelte alá a szabadság politikai értékét is. A „konzervatív fordulat” háttéréhez tegyük hozzá: a 19. század második felében a konzervativizmus új erőre kapott, miután kibékült a nemzeti eszmével.²⁰ A század első felében a régi rend olyan éles szemű hívei, mint például Metternich, még roppant veszélyesnek találták az új legitimációs elvként jelentkező nacionalizmust. Asbóth felismerte, hogy a nemzet eszméjének a felkarolása, sőt középpontba állítása nélkül a konzervativizmusnak nincs esélye Magyarországon.

„Nincs-e még itt az ideje, nem azt kérdeni többé: mit kíván a liberalizmus, mit a demokrácia [...], hanem valahára kérdeni, mit a magyar érdek?” – teszi fel a *Magyar conservatív politika* a kérdést, egyértelműen sugallva is a választ.²¹ S figyelmeztet, hogy senki ne ringassa magát illúziókba.

„És ha valaki annak a hitnek élne, hogy feláldozva bár a magyar nemzet erőteljes fejlődhetésének minden feltételeit, teremtettünk legalább szabadságot, ugyan hiú egy hitnek élne [...] a szabadság, melyet létesítettek, nem az erőteljes cserhez, hanem azokhoz a német szabadságfákhoz hasonlított, melyek zöldek és cifrák ugyan, de mivel csak amúgy vannak a földbe leszúrva, gyökerük pedig nincs, hervadnak másnap és felfordulnak harmadnap.”²²

Asbóth nem sokra tartotta tehát a nemzeti liberalizmus politikája által teremtett szabadságot. Ennek fényében viszont nehéz maradéktalanul egyetérteni azon állításával, hogy „a szabadság kérdése egyáltalán nem képezi a különbséget az úgynevezett liberalizmus és azon józan és felvilágosodott konzervatív politika között, melynek szószólói a magyar konzervatívok Desseffy Auréltól Sennyei Pálig”.²³ Van különbség a liberális és a konzervatív megközelítés között, s ez valójában az ő érvelésében is markánsan kirajzolódik. Fogalmazzunk pontosan! A konzervatívok nem elvi ellenségei a szabadságnak, joggal állítja tehát Asbóth, hogy a szabadság ellenzése nem volt sohasem a magyar konzervatívok politikája.²⁴ Jól érzékelhető viszont, hogy ekkor már – ellentétben *A szabadságban* képviselt

²⁰ Részletesebben: Egedy Gergely: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2001. 147–156.

²¹ Asbóth János: *Magyar conservatív politika*. Budapest, Légrády testvérek, 1875 (új kiadás: Mária-besnyő, Attraktor, 2011). 134. (E helyütt ez utóbbi kiadás oldalszámaira hivatkozom, az itt alkalmazott írásmóddal.)

²² Asbóth (2011): i. m. 13, 15.

²³ Asbóth (2011): i. m. 70–71.

²⁴ Asbóth (2011): i. m. 17.

felfogásával – nem zárkózott el a szabadság szempontjainak (időleges) háttérbe szorításától. E sorok szerzője szerint a legtömörebben az alábbi megállapítással foglalta össze módosult álláspontját. „Nem vagyunk ellenségei a szabadságnak. Hanem igenis át vagyunk hatva annak tudatától, hogy a szabadság érdekeit lehet, de a nemzet, az állam érdekeit nem lehet elnapolni.”²⁵

A nemzeti eszme és a szabadság lehetséges ellentéteire már Eötvös is figyelemztetett a korszak „vezéreszméit” elemezve.²⁶ A kompromisszumok megtalálása sosem egyszerű, ám nélkülözhetetlen; e törekvés jegyében írta Asbóth: „itt az idő nem megtagadni a szabadelvűséget, hanem elkerülni kárhozatos tévedéseit”.²⁷ A *Magyar conservatív politika* kiállt a polgári fejlődés számos liberális vívmánya mellett. Így például jelezte elkötelezettségét a parlamentáris berendezkedés mellett, hozzáfűzve: „ha még nem volna kitalálva, a magyar konzervatív politika érdekében kellene kitalálni”.²⁸ A sajtó szabadságát természetesnek vette, és kiállt a lelkiismeret szabadsága mellett is: „magyar érdekből, azért, hogy Magyarországon mindenki jól érezhesse magát, örködnünk kell minden egyház, minden egyes lelkiismereti szabadságának biztosítása fölött”.²⁹ Dessewffy Aurél programjának a felidézése kapcsán ugyanakkor azt is világossá tette, hogy a szabadság ügye csak a „jó renddel” összhangban képviselhető. „Minden lehető haladásaink közül legsürgetőbb a jó rendnek haladása, mint szövetségese, nem ellentéte a szabadságnak” – idézi a fiatalon elhunyt nagyreményű konzervatív arisztokratát, a „jó rendet” alapvető nemzeti érdeknek tekintve.³⁰ S hozzáfűzi: azok, akiknek „a jó rend és a nemzet reális érdekei iránt érzékük nincs”, nem mulasztják el ezek híveit azzal vádolni, hogy „a haladásnak és a szabadságnak az ellenségei”.

S mi történne, ha a „magyar érdekről” elfeledkeznénk? Igen komor erre a válasza:

„Ha csinálunk erős és jólétnek örvendő, tekintélyes Magyarországot: ami a szabadságból tán hiányzik, és amire még ebből szükségünk van, azt mindig lesz módunk fellelni és meghonosítani. De ha az országot elveszítendettük, ha a magyar nép pusztulásnak eredt, akkor szabadságot találhat az egyes, meglehet e földön, meglehet, túl a tengeren, de Magyarországot nem fog találni sehol.”³¹

Nagy tehát a tétje annak, hogy sikerül-e összeegyeztetni a szabadság és a nemzet szempontjait, s Asbóth ki is jelöli az általa helyesnek tartott megoldást:

²⁵ Asbóth (2011): i. m. 27.

²⁶ Eötvös (1885): i. m. I. 89–102.

²⁷ Asbóth (1872): i. m. 18.

²⁸ Asbóth (1872): i. m. 104.

²⁹ Asbóth (1872): i. m. 119.

³⁰ Asbóth (1872): i. m. 16.

³¹ Asbóth (1872): i. m. 27.

„valódi szolgálatot a szabadságnak csak azon konzervatív politika tett és tehet egyedül, mely az ország és nemzet érdekeivel és reális szükségleteivel nem jön összeütközésbe, és így egyedül képes szilárd intézményeket, meg nem akadó haladást, biztosított rendet létrehozni, a mi nélkül biztosított szabadság nem képzelhető”.³²

Ugyanezt a gondolatot a nemrég elhunyt tekintélyes angol konzervatív filozófus, Roger Scruton így fogalmazta meg: „Ha méltó módon akarjuk értékelni a szabadságot, azt is értékelnünk kell, ami e szabadság előfeltétele, a társadalmi rendet, amely a kötelességek és értékek forrása, és az emberi személyiség identitásának alapköve”.³³

Szabadság és nemzet viszonya a 19. század utolsó negyedére jelentékenyen módosult Magyarországon, s Asbóth munkásságát is e keretben kell elhelyeznünk. Összegzésképp elmondhatjuk, hogy ő szakítani kívánt a dualista korszak domináns eszmeáramlatával, amelyet történetírásunk általában „nemzeti liberalizmusként” minősít, s ennek helyébe a konzervativizmus politikáját kívánta állítani, amelyről azt tartotta, hogy a század utolsó negyedében, immár „Európa-szerte” egyre inkább uralkodóvá válik. E törekvése során azonban – az „újkonzervatív” mozgalom számos képviselőjével ellentétben – nem vált a szabadság ellenségévé, s bár határozottan elutasította a liberalizmus gondolkodásmódját és túlzásait, konzervativizmusa nem fordult szembe az alapvető szabadságjogokkal. A nemzet és a szabadság kapcsolatának egy olyan szintézisét alkotta meg tehát, amely új hagyományt teremtett a két fogalmat igen gyakran egymást kizáróként értelmező magyar politikában. Sajnálatos, hogy e tradíció kevés követőre talált.

³² Asbóth (1872): i. m. 71.

³³ Roger Scruton: *Mi a konzervativizmus?* Jónás Csaba ford. Budapest, Osiris, 1995. 19.

Irodalomjegyzék

- Asbóth János: *A szabadság*. Pest, Ráth Mór, 1872.
- Asbóth János: *Magyar konservatív politika*. Máriabesnyő, Attraktor, 2011.
- Balázs Zoltán: *Politikai értékelmélet*. Budapest, L'Harmattan, 2007.
- Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris, 2003.
- Berlin, Isaiah: *Négy esszé a szabadságról*. Erős Ferenc, Berényi Gábor ford. Budapest, Európa, 1990.
- Constant, Benjamin: *A régiek és a modernek szabadsága*. Ludassy Mária ford. Budapest, Atlantisz, 1997. 245–246.
- Egedy Gergely: Asbóth János az egyéni szabadság zsidó hagyományáról. *Magyar Szemle*, 30. (2021), 1–2. 33–46.
- Egedy Gergely: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2001.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. 3. kiadás. Budapest, Ráth Mór, 1885.
- Gángó Gábor: Asbóth János és Eötvös József. *Világosság*, 36. (1995), 8–9. 93–109.
- Gángó Gábor: *Eötvös Józsefuralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, Argumentum, 2006.
- Kállay Béni: *A szabadságról. Előszó Stuart János Mill művéhez*. Pest, Ráth, 1867.
- Mill, John Stuart: *A szabadságról*. Pap Mária ford. Budapest, Századvég, 1994.
- Scruton, Roger: *Mi a konzervativizmus?* Jónás Csaba ford. Budapest, Osiris, 1995.
- Stephen, James Fitzjames: *Szabadság, egyenlőség, testvériség*. Pető Zoltán ford. Budapest, Századvég, 2019.
- Tallár Ferenc: *A szabadság és az európai tradíció*. Budapest, Atlantisz, 1999.